

Zinsritmiek en metrum als factoren bij de keuze tussen volgordes in de werkwoordelijke eindgroep

Een uitstapje naar de negentiende eeuw

Georges De Schutter, erelid van de KANTL

Samenvatting

In De Schutter (2012) heb ik mij geconcentreerd op variatiepatronen in de werkwoordelijke eindgroep in Nederlandse zinnen. De tekst besloot met de suggestie dat de neiging naar optimalisering van de metrische structuren die binnen zulke werkwoordelijke groepen bestaat misschien een (gedeeltelijke) verklaring kan bieden voor een aantal linguïstische wijzigingen die in de laatste twee eeuwen hebben plaatsgevonden. Deze suggestie is het vertrekpunt voor dit artikel. Om meer inzicht in deze kwestie te krijgen werd een corpus samengesteld van alle werkwoordelijke eindgroepen met temporele en passiverende hulpwerkwoorden en een voltooid deelwoord als complement, en van de hulpwerkwoorden met een infinitief. Het corpus werd samengesteld uit *Max Havelaar*, een van de hoogtepunten uit de Nederlandse romankunst van de negentiende eeuw. Een uitgangspunt is dat de neiging om in die periode te kiezen tussen bepaalde patronen (gedomineerd door ritmische en metrische bepalingen) niet veel verschilt van het Nederlands van vandaag. Ik vond twee soorten afwijkingen tussen de taal in *Max Havelaar* en die van het geschreven Nederlands uit de 21ste eeuw: in groepen van het type *kunnen komen* en *kunnen hebben gewerkt* gebruikt men in Nederland minder mogelijkheden om de woorden te ordenen. In de beide gevallen kan die reductie teruggebracht worden tot het verdwijnen van de variant die in de 19de-eeuwse roman wel nog aanwezig was en die metrisch minder succesvol bleek.

Abstract

De Schutter (2012) was devoted to variation patterns in Dutch clause final verb groups; it ended with the suggestion that the tendency towards optimization of the metrical alternation within such verb groups might very well provide an (at least partial) explanation for a number of linguistic changes that took place in the last two centuries. This suggestion is the starting point of this text.

E-mail

georges.de.schutter@
telenet.be

To gain some insight into the matter a corpus of all final verb groups with temporary and passive auxiliaries requiring past participle complementation, and of modal auxiliaries with infinitive, was collected from *Max Havelaar*, one of the highlights of Dutch nineteenth century novel writing. It was then stated that the tendencies in choosing between patterns (dominated by rhythmic and metrical regularities) were very similar to the ones found in modern Dutch. I then found two sets of deviations between the language used in the novel and in 21st century written language: in groups of the *kunnen komen* ('be able to come') and of the *kunnen hebben gewerkt* ('be able to have worked') types modern Dutch as used in the Netherlands displays fewer possible word orderings. In both cases the reduction may be brought back to the disappearance of the variant still current in the 19th century novel, that proved to be metrically less successful.

---

1. INLEIDING

In dit punt wil ik zoveel mogelijk gegevens bijeenbrengen die het volgen van de tekst kunnen vergemakkelijken. Aangezien die direct aansluit bij De Schutter (2012), bepaal ik mij voor een groot aantal details tot verwijzing naar die tekst. Ook een aantal theoretisch heel interessante vragen i.v.m. het fenomeen 'werkwoordelijke eindgroep' komt hier niet opnieuw aan bod; zulke aspecten behandel ik alleen als het nieuwe materiaal om aanpassing en/of uitbreiding van de al gevoerde argumentatie vraagt.

1.1. ACHTERGRONDEN

Op het einde van De Schutter (2012), waarin voor de motivering van volgorde-tendensen binnen de werkwoordelijke eindgroep ook metrische aspecten ter overweging gegeven worden, komt een wellicht gewaagde hypothese in verband met de evolutie. Het blijkt immers dat in het hedendaagse Nederlands in tweeledige eindgroepen met een infinitief (verder <I>) de evolutie naar een sterk dominante volgorde met het hulpwerkwoord vooraan veel sterker, en vooral veel algemener is, dan in vergelijkbare eindgroepen met een voltooid deelwoord (verder <VD>). De hypothese gaat ervan uit dat bij <I>-groepen met het hulpwerkwoord vooraan het regelmatige jambische metrum van nature makkelijker realiseerbaar en dus eerder te verwachten is. Dat zou dan eindgroepen met het hulpwerkwoord vooraan in die mate gefavoriseerd

kunnen hebben, dat die volgorde uiteindelijk – in het hedendaagse Nederlands – als de meest natuurlijke is gaan gelden (cf. o.a. De Schutter, 2012, p. 32-33).

Aan de hypothese zitten wel wat haken en ogen. Allereerst: ze is niet gebaseerd op een analyse van de metrische structuren in reëel taalgebruik uit het verleden; met name weten wij hoegenaamd niet of gebruikers van het Nederlands van enkele eeuwen terug zich door dezelfde factoren lieten leiden bij hun keuzes, en of dat, indien ja, ook tot gelijksoortige tendensen leidde. En verder: het is natuurlijk zo dat de metrische factor niet meer dan één uit een plejade mogelijke sturende aspecten is. Daarnaast is er de ritmische factor,¹ die bij <VD>- en <I>-groepen eigenlijk in dezelfde mate zou moeten spelen (wat dus diversificatie tussen <VD>- en <I>-groepen tegen zou moeten gaan). En dan is er ook nog een aantal semantische factoren: over het algemeen kunnen wij stellen dat het hulpwerkwoord in <VD>-groepen een sterke grammaticalisering heeft ondergaan: het is uitdrukking van de functies ‘tempus’ (voltooide tijden: *hebben / zijn*) en/of ‘modus’ (passiviteit: *worden / zijn*). Hulpwerkwoorden met <I> hebben over het algemeen een veel sterkere conceptueel-semantische eigenheid, en (diep) onderliggend heeft hun complement de waarde van een argument:

- (1) Hij moet komen = (het) moet [(dat) hij komt]

In deze tekst zullen alle semantisch-syntactische overwegingen van dit type volledig buiten beschouwing blijven. Aan de reële input van metrische patronen, en aan de interactie daarvan met ritmische factoren en met de bouw van werkwoordelijke eindgroepen wordt wel uitvoerig aandacht geschonken. Daarbij wordt helemaal op dezelfde manier tewerk gegaan als in De Schutter (2012). Ik verwijs naar die tekst voor een operationalisering van de factoren die hier alleen maar aangeduid zullen worden.

Er is nog ten minste één ander belangrijk gegeven dat mij ertoe verleid heeft het onderwerp (de volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep) nog eens vanuit een andere hoek te gaan bekijken. Dat was een reactie van collega Jan Stroop, die mij herinnerde aan een andere eigenaardigheid in de evolutie van volgordetendensen in de werkwoordelijke eindgroep, meer bepaald in drie- en meerledige, waarbij een <I>-hulpwerkwoord een complex met een

---

¹ In deze studie beperk ik de discussie tot de voornaamste ritmische factor die in de relevante literatuur besproken wordt: het feit dat een sterk beklemtoonde constituent onmiddellijk voor de werkwoordelijke eindgroep er vaak voor zorgt dat het ‘sterkste’ semantische element binnen die eindgroep zover mogelijk naar achteren verschuift. Cf. verder punt 2.

<VD>-hulpwerkwoord in zijn complement heeft. Daarbij is theoretisch een keuze tussen verschillende fundamentele patronen mogelijk:²

- (2) Ik denk dat ze het *moet hebben gedaan* (a) – *gedaan moet hebben* (b)
– *moet gedaan hebben* (c) – *gedaan hebben moet* (d)

Die vier mogelijkheden worden in diverse dialecten van het Nederlands ook gerealiseerd, cf. Stroop (1970, kaart 8), maar in de hedendaagse Nederlandse standaardtaal zijn maar twee mogelijkheden (a en b) overgebleven. (d) is in het Nederlandse taalgebied beperkt tot *noordoostelijke dialecten*. (c) is in de Vlaamse, Brabantse en Limburgse dialecten nog volop in gebruik,³ en was dat enkele decennia geleden ook nog marginaal op Nederlands grondgebied (cf. Stroop, 1970, kaart 8); ook in ouder geschreven Nederlands van de hand van Hollanders is het ruim geattesteerd, maar uit het hedendaagse NL-Nederlands is het verdwenen.⁴ Ook hier is er kennelijk iets aan het schuiven gegaan, en een intrigerende vraag is of dat ook (althans potentieel) op de werking van vergelijkbare factoren terug te voeren is.

Het kan niet de bedoeling zijn hier meer dan een summiere historische schets te geven van het ontstaan en de evolutie van de keuzemogelijkheden binnen de werkwoordelijke eindgroep. De variatie bestond in elk geval al in het (vroege) Middelnederlands; ze kan in dat taalstadium ontstaan zijn door de algemene tendens om in de oorspronkelijke SOV-structuren de complementen van het werkwoord te extraponeren, cf. voor een bespreking van die tendens De Schutter (1995). De tendens is bij de overgang naar het moderne Nederlands volledig teruggeschoefd voor alle complementtypen, behalve precies als het complement uit een werkwoordvorm (<VD> of korte of lange <I>) bestond, in de woordgroep dus die ons hier bezighoudt. Dat zal zeker van doen gehad hebben met de herinterpretatie van de werkwoordelijke groep tot een sterke grammaticale eenheid, cf. ook verder in dit onderdeel. De op dat ogenblik gestabiliseerde variatie is in de loop van de eeuwen globaal gezien

---

² In theorie zijn, buiten de vier die hier opgesomd worden, nog twee andere mogelijk: *hebben moeten gedaan* en *hebben gedaan moeten*. Die komen echter in geen enkel Nederlands dialect als basisstructuur voor.

³ Ik verwijs naar Vanacker (1970) voor een summiere maar erg overtuigende beschrijving: uit opnames van spontaan gesproken dialecten in noordelijk België wordt enkel dit volgordetype genoteerd.

⁴ In gesproken taal blijkt het ook in Nederland nog sporadisch op te duiken: uit het Corpus Gesproken Nederlands, samengesteld in het laatste kwart van de twintigste eeuw, noteert Stroop nog 8 gevallen, i.e. 3% van het hele corpus uit Nederland, met het hoogste hulpwerkwoord vooraan (b.v. *zou gedaan worden*): Stroop (2009, p. 466).

blijven bestaan, cf. het overzicht bij Coussé (2003 en 2008). Voor tweeledige eindgroepen geeft Coussé als eindresultaat van de evolutie in de periode 1800-1825 in ‘Hollandse’ teksten aan dat de volgorde met hulpwerkwoord achteraan vrij sterk verschilde naargelang het complement een <VD> of een (korte) <I> is: resp. 76% en 37% (Coussé, 2003 p. 143-144).

Wat meerledige werkwoordelijke eindgroepen betreft is de historische evolutie veel minder goed onderzocht, maar er bestaat weinig reden om aan te nemen dat het ontstaan van de variatie fundamenteel anders is verlopen dan bij de tweeledige. We mogen dus veronderstellen dat in oorsprong de interne geleiding van de eindgroep een beslissende rol gespeeld heeft. Dat wil zeggen dat het ‘hoogste’ hulpwerkwoord ofwel helemaal voor ofwel helemaal achter zijn complement kwam te staan, terwijl de volgorde binnen dat complexe complement dan weer fundamenteel vrij was; ik illustreer dit voor combinaties zoals die beschreven zijn bij Stroop (2009), met een modaal hulpwerkwoord dat zelf een combinatie van hulpwerkwoord + <VD> als complement heeft, b.v. (*dat het*) [*zal* + [*worden* + *gedaan*]]. Dat levert dan in eerste instantie de volgende mogelijkheden op:

- (3) [*zal* [*worden gedaan*]]: extrapositie van complement van *zal*, dat zelf ook extrapositie van het <VD>-complement bevat
- [*zal* [*gedaan worden*]]: extrapositie van het complement van *zal*, dat zelf geen extrapositie ondergaat
- [[*gedaan worden*] *zal*]: geen extrapositie, in geen van de geleidingen

Dat zijn dus drie van de vier mogelijkheden geïllustreerd in (2). Daar is ook nog sprake van een vierde mogelijkheid: *gedaan zal worden*. Maar die volgorde vertoont een veel ingewikkelder structuur: de eenheid van <VD> en het hulpwerkwoord *worden*, waar het direct bij aansluit, is hier opgebroken, doordat het hoogste hulpwerkwoord van de constructie, *zal*, tussen de twee delen van zijn complement is komen te staan. We krijgen dus zoiets als [[<gedaan>> [[*zal*]] <<worden>>]], tenminste als wij het op dezelfde manier als (a), (b) en (c) hierboven zouden willen zien. In werkelijkheid schijnt mij hier iets heel fundamenteels gebeurd te zijn: de analytische structuur die het in (a), (b) en (c) prima redt, is opgegeven ten voordele van een synthetische, waarin de twee hulpwerkwoorden tezamen een cluster vormen, dat met het hoofdwerkwoord (het <VD>) een eenheid vormt. Na herinterpretatie kan het cluster beter voorgesteld worden als [*gedaan* [*kan worden*]]. Als deze visie correct is, mogen wij wel veronderstellen dat deze volgorde van latere datum is, van na de syntactische herinterpretatie die de hulpwerkwoorden van tijd en van modaliteit tot een

interpretatieve eenheid liet versmelten. De hier geformuleerde hypothese behoeft nader onderzoek, maar het is wel zeker dat het laatste type pas in het hedendaagse Nederlands ontstaan is, en een veel minder algemene verspreiding heeft in het Nederlandse taalgebied: zelfs in Holland, waar het blijkens Stroop (1970, kaart 8) nu het dominante type is, was het, althans in literaire taal, omstreeks 1850 nog relatief weinig courant (cf. verder in punt 3.2).

Zoals boven aangegeven zijn er dus ten minste twee complexen van taalveranderingsprocessen waarvoor een verklaring gezocht kan worden:⁵

- De sterke tendens van modale hulpwerkwoorden om aan hun complement (in de vorm van een <I>, vooraf te gaan; die tendens bestaat in tweeledige groepen, maar heeft in meerledige groepen meestal tot een monopolie van de betreffende volgorde geleid.
- Het verdwijnen van de volgorde *zal gedaan worden*.

Het lijkt mij heel goed mogelijk dat de metrische structuren in de loop van de tijd een groter en op den duur zelfs een bepalend belang gekregen hebben doordat de werkwoordelijke eindgroep in syntactisch opzicht een steeds sterkere eenheid is gaan vertonen, waardoor dus de aparte elementen daarbinnen in zekere zin hun autonomie verloren: naarmate de grammaticalisering van de diverse constructies toenam ging dus het analytische karakter ervan meer en meer teloor. Aan dit aspect van de evolutie wordt vooral door Duinhoven en de mensen die in zijn spoor werken, veel belang gehecht (cf. o.a. Duinhoven, 1997, p. 311-435 en 1998); ook wie zoals ikzelf het niet eens is met bepaalde conclusies die de auteur daarmee verbindt (cf. o.a. De Schutter, 1995), kan niet om de door Duinhoven goed beschreven feiten i.v.m. semantische herinterpretaties heen.

In de volgende punten wordt een onderzoek gedaan naar de mogelijkheid dat die feiten aan metrische structuren binnen de werkwoordgroep te relateren zijn.

1.2. SCHETS VAN EEN ONDERZOEKSDESIGN

Voor een verkennend onderzoek heb ik beslist literair taalgebruik van de negentiende eeuw in Nederland te bekijken. Het spreekt voor zich dat deze

---

⁵ Ik beperk de discussie hier tot wat tot de standaardtaal in Nederland gerekend wordt; andere varianten, waarbij ook de standaardtaal in België hoort, hoeven niet dezelfde tendensen te volgen.

tekstsoort maar één aspect is binnen de wijde variatiewaaier die het taalgebruik door de eeuwen heen vertoont. Ik wil geen poging doen om die keuze ook volledig te verantwoorden: de bedoeling was a priori uitsluitend om een gedetailleerde momentopname te maken, op basis van een uitgebreid corpus dat met zekerheid aan één enkele auteur toegeschreven kan worden, en dat bovendien in een relatief korte tijdsspanne tot stand is gekomen. De keuze is daarbij op Edward Douwes Dekker z'n romandebuut, *Max Havelaar*, gevallen. Wat de negentiende eeuw betreft, daarvan weten wij dat toen sinds eeuwen bestaande mogelijkheden in de bouw van werkwoordelijke eindgroepen nog steeds volop in zwang waren.⁶

De bedoeling is uiteraard, gegeven mijn uitgangspunt, dat naar argumenten gezocht wordt die de veranderingen in de patronen in verband zouden kunnen brengen met metrische eigenschappen. Om hiervoor een stevige basis te leggen dient op de eerste plaats nagegaan te worden of – en in hoeverre – Edward Douwes Dekker zich bij de reële keuze tussen twee of meer concurrerende mogelijkheden door dezelfde factoren liet leiden die op dit ogenblik bij het bepalen van de woordvolgorde een rol spelen. Deze vragen probeer ik te beantwoorden in punt 2. Daaruit zal blijken dat Douwes Dekker zich inderdaad in sterke mate door precies dezelfde factoren liet leiden bij de keuzes tussen alternatieve volgordes.

De keuze voor Edward Douwes Dekkers debuutroman *Max Havelaar* is o.a. gemotiveerd doordat de auteur van geboorte Hollander is, een spreker dus van het dialect dat toen al en later in steeds sterkere mate richtinggevend is geweest voor de ontwikkeling van de standaardtaal. De roman heeft vanaf zijn publicatie heel veel aandacht gekregen; de stijl ervan is heel gevarieerd, zodat wij mogen veronderstellen dat eventueel bestaande stilistische variatie in het 'Hollandse' taalgebruik van deze schrijver een passende representatie gevonden heeft. En niet onbelangrijk: de roman is omvangrijk genoeg om een aanzienlijk corpus van taalgegevens te leveren. Werkwoordelijke eindgroepen met resp. temporele en passiverende <VD>-hulpwerkwoorden en met modale <I>-hulpwerkwoorden komen naar mijn telling in een kleine 2000 zinnen voor.⁷ Andere <VD>- en <I>-hulpwerkwoorden heb ik in dit onderzoek niet

---

⁶ Voor de volgorde binnen tweeledige groepen verwijs ik naar Coussé (2003, p. 143-144). Zowel bij eindgroepen met <VD>-complementering als bij die met infinitief levert het door haar verzamelde materiaal voor beide volgordes behoorlijk wat attestaties op.

⁷ Hier en daar komen in de tekst letterlijke herhalingen voor. Werkwoordelijke eindgroepen in die constellatie worden maar één keer meegeteld. Bovendien is bij de bespreking een (klein) aantal zinnen buiten beschouwing gelaten (zie verder). Een precies aantal relevante constructies

opgenomen: die zijn onvergelykelyk veel minder frequent dan de twee genoemde typen; incorporatie van dat materiaal zou alleen maar voor complicaties gezorgd hebben.⁸

Ik begin in punt 2 met een beschrijving van de volgorde in tweeledige groepen met een voltooid deelwoord als complement (2.1). Dat is het enige goed bestudeerde type dat in het hedendaagse Nederlands nog courant met de twee mogelijke volgordes gebruikt wordt. Het is dan ook het type waaraan perfect te illustreren valt of Douwes Dekker daarbij dezelfde intuïties heeft laten spelen die nu nog steeds gelden. In 2.2 kijken wij dan of en gebeurlijk in welke mate het gebruik in groepen bestaande uit modaal hulpwerkwoord en infinitiefcomplement afwijkt. Punt 3 is gewijd aan meerledige werkwoordelijke eindgroepen met dezelfde hulpwerkwoorden van 2. In 4 ten slotte worden conclusies bijeengebracht en wordt vooral een aantal hypothesen geformuleerd i.v.m. mogelijke oorzaken van taalverandering in de twee voorbije eeuwen.

2. TWEeledIGE WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN

2.1. TWEeledIGE WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN MET EEN VOLTOOID DEELWOORD <VD> ALS COMPLEMENT

In deze afdeling wordt de bespreking beperkt tot de actief-temporele hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn* enerzijds, de passieve *worden* en *zijn* anderzijds. Dat zijn uit de imposante rij van werkwoorden die een <VD>-complement kunnen krijgen, de enige die frequent genoeg zijn voor een deugdelijke statistische behandeling. In totaal heb ik in *Max Havelaar* 1053 tweeledige eindgroepen met <VD> van dit type gevonden. De verdeling over vooraan- en achterplaatsing is vrij evenwichtig: 473 (44.9%) hebben <hww-VD>, 580 (55.1%) <VD-hww>. Die verdeling sluit goed aan bij wat over literaire taal in het midden van de twintigste eeuw is vastgesteld (De Schutter, 1964, p. 68 en 1974, p. 238).

---

is dus niet te geven. Bij de analyse van de volgende deelaspecten worden wel telkens de aantallen gegeven van de constructies die in het corpus opgenomen zijn.

⁸ Incorporatie van dat perifere materiaal zou waarschijnlijk wel voor verdieping én verbreding van de problematiek kunnen zorgen, maar voor dit onderzoek is alleen het algemene beeld van belang.

Op het materiaal is hetzelfde factoronderzoek toegepast als in De Schutter (2012): zowel voor het deelcorpus met volgorde <VD-hww> als voor dat met <hww-VD> is nagegaan:⁹

1. De rol van ritmische factoren, zoals beschreven in De Sutter (2005)
2. De rol van incorporatie van een inherente constituent in de eindgroep (cf. De Schutter, 2012, p. 27-31).
3. Het effect van het metrum, zoals onderzocht in De Schutter (2012); daarbij zijn precies dezelfde criteria toegepast.

Een korte toelichting bij de tweede factor met betrekking tot het materiaal-*Max Havelaar* is hier op z'n plaats. Het is een verworvenheid van de beschrijving van de NL-standaardtaal, dat de zogenaamde doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep beperkt is tot relatief korte elementen (woorden, heel korte ste-reotiepe woordgroepen) die een enge semantische eenheid met het (hoofd)werkwoord aangaan (ANS², p. 1356-1360).¹⁰ Zoals opgemerkt door Koelmans (1965, p. 157-158) was die regel in ouder Nederlands, ook dat geschreven door Nederlanders, veel minder strikt. Ook EDD is vrij 'liberaal' in dit opzicht: niet alleen is er in een overdonderende meerderheid van de gevallen met korte 'inherente' delen inderdaad sprake van incorporatie,¹¹ maar hij gebruikt de mogelijkheid ook vrij geregeld bij andere constituenten, b.v. AP's in predicatief gebruik of PP's als inherent complement. Voorbeelden zijn:

- (4) ... een soort van gemeenzaamheid ..., die 't verkeer <zou *gemakkelyk* maken> (p. 103)¹²
- (5) ... al de personen die daarvoor <worden *in aanmerking* gebracht> (p. 293)

Zulke constructies heb ik in principe uit de beschrijving geweerd.¹³ Natuurlijk is het niet echt gemakkelijk om een strikte scheidingslijn te trekken tussen

---

⁹ Voor een bespreking van deze factoren verwijs ik naar De Schutter (2012).

¹⁰ Dat incorporatie van andere elementen volledig uit het gesproken Hollands verdwenen is, blijkt uit de kaarten in SAND, deel II, cf. vooral kaart b op p. 30.

¹¹ In het voorliggende corpus gaat zo'n element maar in 4 van de 397 relevante eindgroepen (die met een incorporeerbaar element dus) met hulpwerkwoord + <VD>/<I> aan het hele werkwoordelijke deel van de eindgroep vooraf. Daarnaast zijn er ook 36 eindgroepen met de volgorde <inherent element – VD/I – hulpwerkwoord>.

¹² De paginanummers verwijzen naar de uitgave in de Wereldbibliotheek (1932), cf. referentie achteraan.

¹³ Het zal duidelijk zijn dat de metrische opbouw van zo'n complexe constructie, evenals de ritmische inpassing in de hele zin heel anders moet verlopen dan bij een 'eenvoudige' werkwoordelijke eindgroep. Bovendien is het complexe type alleen maar waarneembaar als het hulpwerkwoord op de eerste plaats komt; met het hoofdwerkwoord vooraan gaat het AP- of PP-complement noodzakelijk aan de hele werkwoordgroep vooraf.

zuiver syntactische complementering aan de ene, semantisch-syntactische complementering aan de andere kant.¹⁴ Als vuistregel heb ik genomen dat van incorporatie van een inherent deel alleen sprake is als het om één woord gaat, of over een (al dan niet in één woord geschreven) combinatie van voorzetsel + nomen, die tezamen hooguit drie lettergrepen telt. Wel opgenomen zijn dus, op basis van het tweede deelcriterium, b.v. *heeft tevreden gesteld, is van pas gekomen* en *zal te voorschijn komen*.

De drie opgesomde factoren, bekend uit vorig onderzoek, zijn hier nog met een vierde ‘verrijkt’. Bij het uitpluizen van de roman bleek al spoedig dat de neiging om het hulpwerkwoord achteraan te plaatsen veel sterker was in eindgroepen met maar drie lettergrepen (type *heeft gedaan / gewerkt – gedaan / gewerkt heeft*) dan in meerlettergrepige (vier of meer). Ik heb dan ook beslist voor dit onderzoek de lengte van de werkwoordelijke eindgroep, uitgedrukt in aantal syllables, mee in beschouwing te nemen. Uiteindelijk is gebleken dat er alleen een relevante oppositie bestond tussen heel korte (maximaal drie lettergrepen) en langere woordgroepen. De – wel onderzochte – verdere opdeling in 4-, 5-, 6- en 7-lettergrepige leverde geen significante verschillen op;¹⁵ die verdere onderverdeling heb ik dus in deze presentatie niet aangehouden.

TABEL 1:

De volgorde in werkwoordelijke eindgroepen met <VD>; interactie van constructueel-ritmische en metrische structuren.

	<hww-VD> 3 syll.			<hww-VD> >3 syll.			<VD-hww> 3 syll.			<VD-hww> >3 syll.			Totaal
	M≈	M>	M<	M≈	M>	M<	M≈	M>	M<	M≈	M≈	M≈	
	-RF -Ic	-	-	51	3	9	76	-	179	-	19	276	
-RF +Ic	-	-	-	16	153	18	-	0	-	6	1	20	214
+RF -Ic	-	-	52	4	4	53	-	34	-	2	23	2	174
+RF +Ic	-	-	-	3	28	3	-	0	-	0	0	0	34
Totaal¹	-	-	103	26	194	150	-	213	-	27	300	34	
Totaal²	103			370			213			367			1047

¹⁴ Hoe moeilijk het is om een gepaste omschrijving te vinden blijkt ook uit de aarzelande aanbevelingen geformuleerd in de ANS² (p. 1358-1360).

¹⁵ Dat kan ten minste gedeeltelijk ook te wijten zijn aan de geringe aantallen constructies voor elk van die onderscheidingen. Verder onderzoek op een (veel) ruimer corpus is het overwegen waard.

Toelichting: +/-RF staat voor aan/afwezigheid van een ritmische factor die de volgorde <hulpwerkwoord-hoofdwkwoord> favoriseert;¹⁶ +/- Ic staat voor aan-/afwezigheid van een geïncorporeerde constituent in de eindgroep; M≈/>/< voor resp. 'metrische structuur van de gekozen volgordevariant is even goed als / beter dan / minder goed dan de alternatieve volgorde'.

Opmerking: In de tabel staat het liggend streepje voor *noodzakelijk lege verzameling*. Combinaties van een eensyllabige vorm van het hulpwerkwoord en een tweesyllabig <VD> (dat is de enige mogelijkheid die tot een drielettergrepige eindgroep leidt) zijn noodzakelijk regelmatig trocheïsch bij <hww-VD> (b.v. *heeft gedaan*), en regelmatig jambisch bij <VD-hww> (b.v. *gedaan heeft*). Zijn er 4 lettergrepen of meer, dan zijn bij beide volgordes drie metrische constellaties mogelijk (jambisch in *gekomen is* en *is opgeklommen*, trocheïsch in *opgekomen is* en *is gekomen*, 'onregelmatig' in *op is geklommen* en *overgekomen is*; komt in het materiaal geen enkele realisatie van een mogelijk metrisch patroon voor, dan verschijnt in de tabel 0 (en dus geen liggend streepje). Eindgroepen met geïncorporeerd niet-werkwoordelijk element zijn noodzakelijk vier- of meerlettergrepig.

Tabel 1 leert ons een aantal belangrijke dingen:

- Zoals boven al betoogd is het verschil in frequentie tussen beide volgordes in totaal niet erg groot; alleen bij de heel korte eindgroepen (3 lettergrepen) haalt de volgorde <VD-hww> de overhand, behalve als er een ritmische factor is die <hww-VD> favoriseert. Zowel de ritmische regel (op basis van aan-/afwezigheid van een sterk geaccentueerde constituent onmiddellijk voor de eindgroep) als de metrische structuur zijn dus bij drielettergrepige eindgroepen van dit type sterk bepalend bij de keuze tussen alternerende volgordes.

- Is er een ritmische factor in het spel (i.e. in de cellen met +RF), dan wint de volgorde <hww-VD> ook bij langere eindgroepen aanzienlijk aan belang: van de 122 groepen met 4 of meer syllabes met de factor hebben er 95 (77,9%) die volgorde. Is er geen ritmische factor (zo zijn er

---

¹⁶ Ter memorie: het gaat om indefiniete NP's met een nomen als kern (in welke functie ook) en om alle andere constituenten (AP's, adverbia, PP's) die als inherent complement gebruikt worden.

609 eindgroepen, cellen met -RF) dan haalt dezelfde volgorde maar 275 attestaties (45,2%).

- Van de 473 eindgroepen met de volgorde <hww-VD> hebben er 26 (5,5%) ‘dezelfde metrische waarde’ als hun alternatief gehad zou hebben; 194 (41,0%) zijn metrisch ‘beter’, maar 253 (53,5%) zijn ‘minder goed’; die laatste zijn vooral bij de heel korte eindgroepen (3 lettergrepen) te vinden. Kijken wij nu naar de eindgroepen met <VD-hww> (dat zijn er 580), dan blijkt dat er 27 (4,7%) dezelfde metrische waarde hebben als het alternatief; niet minder dan 513 (88,4%) zijn metrisch ‘beter’ dan hun alternatief, en nauwelijks 34 (5,9%) zijn ‘minder goed’. Combinatie van die twee sets van waarnemingen leert (i) dat de volgorde <VD-hww> veruit het meeste kans biedt op het best mogelijke metrische resultaat, en (ii) dat die volgorde dan ook geprefereerd wordt door EDD. Maar laten wij wel wezen: <hww-VD> gebruikt hij ook, zowel als die volgorde een beter resultaat oplevert dan de omgekeerde volgorde, als wanneer dat niet het geval is. In stilistisch opzicht blijkt <hww-VD> de gemarkeerde volgorde te zijn.¹⁷

- Bij vier- en meerlettergrepige eindgroepen is zowel bij de volgorde <VD-hww> als bij <hww-VD> de ‘betere’ metrische constellatie sterker vertegenwoordigd dan de ‘minder goede’. Dat is bij <VD-hww> in nog veel sterkere mate zo dan bij <hww-VD>: resp. in 300 (89,8%) van de 334 en in 194 (56,4%) van de 344 attestaties waarbij de volgordevariant een andere waarde zou hebben opgeleverd.

- Ten slotte nog een heel uitgesproken tendens: <hww-VD> gaat in sterke mate vooruit zowel als er een ritmische factor aanwezig is, als wanneer er een geïncorporeerd niet-werkwoordelijk deel is (alle cellen behalve die met [-RF -Ic];

- Alleen aanwezigheid van een prominente (sterk geaccentueerde) constituent onmiddellijk voor de eindgroep (+RF -Ic) levert 61 keer <hww-VD> op, 27 keer <VD-hww>.

- Het metrische patroon is bij de verzameling [-RF +Ic] 154 keer beter dan zijn alternatief, en maar in 38 gevallen minder goed. Heel

---

¹⁷ De volgorde <hww-VD> lijkt vooral voor te komen in de meer ‘cerebrale’ gedeelten van de roman (waar over de gebeurtenissen gereflecteerd wordt), en daarbij nog veel meer in passages waar administratief taalgebruik wordt aangewend. *Waarschuwing*: dit is niet meer dan een indruk; toch zou een analyse van de tekst op deze basis best wel tot interessante conclusies kunnen leiden. Voorlopig ontbreekt mij een degelijke basis om tekstfragmenten zo te karakteriseren dat de gesuggereerde correlatie geverifieerd kan worden.

opmerkelijk is dat <hww-VD> in deze categorie bijna volledig correleert met realisatie van dat metrische patroon; dat is absoluut niet het geval bij <VD-hww>, waarvoor ook volop gekozen wordt als het metrische patroon relatief zwak is.

- Is er zowel een bepalende ritmische factor als een geïncorporeerde constituent (<+RF, +Ic>), dan komt uitsluitend <hww-VD> voor; het daarbij gerealiseerde metrische patroon is bij deze categorie bijna altijd ten minste even goed als dat van het alternatief, en meestal beter (31 van de 34 genoteerde eindgroepen, waarvan 28 beter).

Alle bovenstaande complexen van waarnemingen convergeren in het volgende beeld: Bij de vier meest gebruikte hulpwerkwoorden die een <VD> selecteren, zijn in *Max Havelaar* beide volgordes (<VD-hww> en <hww-VD>) heel courant. De keuze wordt in sterke mate beïnvloed zowel door de ritmische als door de metrische factoren die ook in het hedendaagse geschreven Nederlands nog steeds een rol spelen. In het algemeen kunnen wij stellen dat <hww-VD> alleen frequent is als er een ritmische factor in de zin aanwezig is, en/of als de eindgroep een geïncorporeerd element bevat. Wordt er, bij afwezigheid van zulke factoren, toch gekozen voor <hww-VD>, dan blijft in een grote meerderheid van de gevallen ook de metrische structuur in gebreke. Dat wijst erop dat die volgorde in EDD's taalgebruik sterk gemarkeerd was; In voetnoot 17 is gesuggereerd dat algemene stilistische overwegingen (met name de wens om een wat formelere stijl te hanteren) een rol zouden kunnen spelen bij de keuze voor de gemarkeerde volgorde, maar meer dan een suggestie is dat voorlopig niet.

2.2. TWEELIDIGE WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN MET MODAAL HULPWERKWOORD EN MET EEN INFINITIEF ALS COMPLEMENT

Werkwoordelijke eindgroepen bestaande uit modaal hulpwerkwoord + korte infinitief zijn er in *Max Havelaar* aanzienlijk minder dan eindgroepen met <VD> als complement. Anders is ook dat er bij de heel korte combinaties ook tweelettergrepige voorkomen (b.v. *zal gaan/gaan zal*), en dat bij de drielettergrepige niet alleen regelmatige jambische én trocheïsche metrische constellaties voorkomen (b.v. *zal komen/komen zal*, resp. met <0+> en <+0>), maar dat ook onregelmatige trocheïsche mogelijk zijn (b.v. *gaan zullen* of *meegaan zal*, allebei met <+0>). Een heel oppervlakkige beschouwing leert dat er ook

hier een groot verschil in preferenties is tussen de uitgesproken korte (2 en 3 lettergrepen, die verder samengenomen worden) en de langere structuren.¹⁸ Ten slotte is het ook hier zo dat bij de uitgesproken korte combinaties de gebruikte volgorde nooit dezelfde metrische waarde kan hebben als het alternatief. Tabel 2 is op helemaal dezelfde manier opgebouwd als tabel 1; ook de noteringen met <-> en <0> moeten op dezelfde manier gelezen worden.

TABEL 2:

Volgorde van de werkwoorden in eindgroepen met modaal hulpwerkwoord en infinitiefcomplement:
interactie van constructueel-ritmische en metrische structuren.

Type	<hww-I> 2/3 syll.			<hww-I> >3 syll.			<I-hww> 2/3 syll.			<I-hww> >3 syll.			Totaal
	M≈	M>	M<	M≈	M>	M<	M≈	M>	M<	M≈	M<	M<	
	-RF -Ic	-	39	1	44	17	46	-	7	124	0	59	
-RF +Ic	-	7	0	48	14	28	-	0	0	2	1	6	106
+RF -Ic	-	51	2	15	8	8	-	4	49	5	2	1	145
+RF +Ic	-	1	0	13	6	5	-	0	0	0	0	1	26
Totaal₁	-	98	3	120	45	87	-	11	173	7	62	15	
Totaal₂		101		252				184			84		621

Ook bij dit type werkwoordelijke eindgroepen is het totale verschil tussen vooraan- en achteropplaatsing van het hulpwerkwoord niet erg groot, maar dat verschil gaat, bij vergelijking met de <VD>-eindgroepen, wel in omgekeerde richting: vooraanplaatsing is met 353 gevallen frequenter dan achteropplaatsing met 268: resp. 56,8% en 43,2%.¹⁹ Net als bij de <VD>-combinaties is achteropplaatsing bij korte eindgroepen veel frequenter dan bij langere (<I-hww> is bij de korte zelfs in de meerderheid); maar sterk afwijkend t.o.v. <VD>-combinaties is, dat er bij langere combinaties met infinitief een sterke voorkeur is voor de volgorde met het hulpwerkwoord vooraan (<hww-I>): 252 (75,0%) van de 336.

¹⁸ Ook hier levert een verdere opdeling in 4-, 5-, 6- en meerlettergrepige groepen geen significante verschillen op. De resultaten van dat telwerk worden dan ook niet gepresenteerd.

¹⁹ Dat verschil is minder groot dan wat Coussé in haar materiaal voor de periode 1800-1825 gevonden heeft, cf. Coussé (2003, p. 144). De cijfers zijn natuurlijk niet helemaal vergelijkbaar: Coussé brengt materiaal van verschillende auteurs, en nog belangrijker: uit verschillende genres bijeen.

Bij die langere combinaties (met 4 of meer lettergrepen) valt ook nog op dat EDD <I-hww> vooral gebruikt als die volgorde een beter metrisch patroon oplevert dan het alternatief: in 62 (73,8%) van de 84 groepen. Dat is bij <hww-I> absoluut niet het geval: het frequentst daarbij zijn de gevallen waar geen van beide volgordes het van de andere wint: 120 (47,6%) van de 252 gevallen; op de tweede plaats komen die waarbij het alternatief het zelfs beter zou doen: 87 (65,9%) van de overblijvende 132 groepen. Opvallend is verder vooral dat, als er twee gelijkwaardige patronen voorhanden zijn (de groepen dus met <M≈>), bijna altijd voor <hww-I> gekozen wordt: 120 (94,5%) van de 127 attestaties.

Wat ten slotte ook nog in het oog valt is dat zowel bij de korte als bij de lange eindgroepen met een geïncorporeerde constituent ([-/+RF, +Ic]) <hww-I> een overweldigende meerderheid uitmaakt: 114 van de 124 gevallen, i.e. 91,9%.

Het is duidelijk dat EDD althans bij de langere eindgroepen (met 4 of meer syllables) een uitgesproken voorkeur had voor de volgorde <hww-I>, ook als er geen ritmische factor ten faveure van die volgorde aanwezig was (cellen met [-RF – Ic]). Was die er wel, dan schakelde de auteur relatief zelden naar het alternatief met hulpwoord achteraan over: de cellen met [+RF] en/of [+Ic] tezamen hebben maar 18 keer <I-hww> (11,4%) , tegen 140 keer <hww-I> (88,6%).

Bij de uitgesproken korte eindgroepen (2/3 syllables) speelt de ritmische factor een belangrijke rol: de twee categorieën met /+RF/ vertonen een verhouding van 54 <hww-I> tegen 53 <I-hww> (50,5 – 49,5%), terwijl de twee verzamelingen met /-RF/ 47 tegenover 131 (26,4 – 73,6%) hebben.

Wat t.o.v. de langere wel heel sterk afwijkt, is het feit dat de metrische factor absoluut geen rol speelt: bijna alle woordgroepen met <hww-I> zijn regelmatig jambisch: 98 van de 101 gevallen, terwijl bijna alle gevallen met <I-hww> regelmatig trocheïsch zijn: 173 van de 184 genoteerde gevallen. Dat lijkt eigenaardig, maar misschien is er wel een verklaring voor dat het metrum hier geen bepalende rol speelt: hoe korter de woordgroep, hoe minder de metrische structuur überhaupt gepercipieerd zal worden; bovendien is het verschil tussen de beste variant en zijn alternatief nooit heel groot. Meestal is het regelmatig trocheïsch tegenover regelmatig jambisch (b.v. *geven kan* met <+0> tegen *kan geven* met <0+->); onregelmatige trocheïsche constellaties komen bijna niet voor, en alterneren als ze er toch zijn noodzakelijk met een patroon dat al evenzeer niet-jambisch, en dus niet-preferentieel is; b.v. *zijn kunnen* met <+0-> (onregelmatig trocheïsch) tegen *kunnen zijn* met <0-+> (regelmatig trocheïsch). Extreme verschillen die in langere woordgroepen

voorkomen (b.v. in *moeten bezoeken* met <0--+> tegenover *bezoeken moeten* met <-+0->), en die dus wél direct opvallen, komen bij de korte groepen helemaal niet voor.

Alles tezamen kunnen wij stellen dat de preferenties van EDD heel goed in verband te brengen zijn met de evolutie naar de huidige toestand toe: de volgorde <hww-I> blijkt telkens weer een heel valabele keuze, die in metrisch opzicht bijna altijd ten minste even goed is als wat <I-hww> oplevert. In een relatief groot aantal condities geeft EDD die volgorde, kennelijk op basis van de intussen goed bekende ritmische en/of de metrische tendensen, in een overgrote meerderheid van de gevallen de voorkeur boven het alternatief met hww achterop.

Toch twee bedenkingen bij deze stelling:

- Ten eerste gaan we er hierbij vanuit dat de intuïties van EDD gedeeld werden door de taalgemeenschap van Nederlands sprekenden; dat is zeker mogelijk, maar de stelling behoeft nader onderzoek.
- Ten tweede: de uitkomst (geleidelijke afbouw van de volgorde <I-hww> totdat die als courante mogelijkheid in de tweede helft van de twintigste eeuw uit het ‘gewone’ taalgebruik verdween) ligt natuurlijk niet in de boven beschreven toestand verankerd. Wellicht is het al lang bestaande ‘taalzorg’-vooroordeel tegen die volgorde in de werkwoordelijke eindgroep wel een belangrijke reden voor het feitelijke verdwijnen van de variatie. Maar ook dan is er het toch wel belangrijke feit dat vanuit het taalgebruik zelf een ernstige zet in die richting gegeven kon worden bij de modale werkwoorden, terwijl dat bij de ww.-groepen met <VD> niet zo was. Die omstandigheid kan het behoud van de variatiemogelijkheden in de laatste groep, de afbouw daarvan in de eerste zeker wel helpen verklaren.

Het onderzoek van het taalgebruik in een van de grote romans van de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur levert dus een beeld op dat zonder enige twijfel compatibel is met de hypothese die in De Schutter (2012) in fine geponeerd wordt. Terwijl voor de combinatie met <VD> de volgorde met hulpwerkwoord achteraan duidelijk als de niet-gemarkeerde op de voorgrond komt, is bij combinaties met I de volgorde met hulpwerkwoord vooraan even overtuigend de niet-gemarkeerde.²⁰ In die constellatie is het logisch dat

---

²⁰ In dit verband wil ik ook nog wijzen op de onmogelijkheid om een modaal hulpwerkwoord op een complex complement te laten volgen, cf. noot 26 bij punt 3.1.

<VD-hww> makkelijker weerstand heeft kunnen bieden aan de ‘taalzorg-regel’ dat het hulpwerkwoord vooraan in de eindgroep thuishoort, dan <I-hww>.

2.3. ALGEMENE CONCLUSIE I.V.M. DE TWEELIDIGE EINDGROEP

2.1. en 2.2. leveren fundamenteel hetzelfde beeld op:

- EDD handelt helemaal volgens de verwachtingen dat aanwezigheid van een (voorafgaande) constituent die ritmisch bij de eindgroep aansluit, vooropplaatsing van het hulpwerkwoord favoriseert.
- Ook de aanwezigheid van een geïncorporeerde constituent heeft in globo hetzelfde effect.
- Ten slotte blijkt dat de tendens om een metrisch aantrekkelijk patroon te realiseren op dezelfde manier als in het hedendaagse Nederlands gerespecteerd wordt.

Dat laatste aspect zou een (partiële ?) verklaring kunnen bieden voor de neiging om <I>-hulpwerkwoorden (*zullen, moeten, kunnen, ...*) voor hun complement te gaan plaatsen: in oorsprong was dat het volgordepatroon dat (veruit) het vaakst tot een ‘beter’ metrisch resultaat leidde, en uiteindelijk kan de stap gezet zijn naar veralgemening van het syntactische patroon. Bij <VD>-hulpwerkwoorden was er geen dominant patroon; dat kan ertoe geleid hebben dat beide volgordes de kans gekregen hebben om zich verder te ontwikkelen.

3. DE VOLGORDE VAN DE COMPONENTEN IN MEERLEDIGE WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN

Werkwoordgroepen kunnen zelf weer als complement van een hulpwerkwoord gaan fungeren. Dat levert voor de twee typen hulpwerkwoorden die boven besproken zijn, potentieel vier mogelijke combinaties op:

- Modaal hww + VD-hww, b.v. [*moeten [hebben gedaan / gedaan hebben]*]: in Max Havelaar 135 keer als drieledige eindgroep geattesteerd.²¹

---

²¹ Het corpus omvat ook 7 eindgroepen met drie hulpwerkwoorden (en dus in totaal 4 werkwoorden), en een enkele met niet minder dan vier hulpwerkwoorden (dus 5 werkwoorden). Het

- VD-hww + modaal hww, b.v. [*hebben [moeten doen / doen moeten]*]: 37 keer geattesteerd.
- Modaal hww + modaal hww, b.v. [*zullen [moeten doen / doen moeten]*]: 27 keer geattesteerd.
- VD-hww + VD-hww, b.v. [*is [geworden gedaan / gedaan geworden]*]²²: 10 keer geattesteerd.

De laatste mogelijkheid is in het hedendaagse Nederlands verdwenen; ook EDD maakt er zo zelden gebruik van, dat wij over de volgorde in dit type (in concreto b.v.: (dat het) *was uitgewerkt geworden* (i) ↔ *uitgewerkt was geworden / geworden was* (ia-b)) op basis van dit gegevensbestand niets zinvols kunnen zeggen.²³ Voor ons primaire doel, de vergelijking tussen EDD's taalgebruik en dat in het hedendaagse Nederlands, is het trouwens irrelevant welke volgorde gebruikt werd: de constructie zelf is compleet weg. De drie overige combinaties worden in 4.1 en 4.2 kritisch tegen het licht gehouden.

3.1. DRIELEDIGE EINDGROEPEN MET VASTE VOLGORDE

Als een combinatie van modaal hulpwerkwoord + infinitief zelf complement wordt bij een ander hulpwerkwoord, dan past de vorm van het modale hulpwerkwoord binnen dat complement zich niet aan de regeringseisen van het andere hulpwerkwoord aan. M.a.w.: of het hogere hulpwerkwoord 'normaal' een VD of een infinitief als complement vereist is irrelevant. Het verschijnsel van de 'vervanging' van VD door infinitief bij de temporele hulpwerkwoorden *hebben / zijn*, is bekend onder de naam *infinitivus pro participio* (IPP), en is zowel voor de Nederlandse standaardtaal als voor de dialecten degelijk beschreven. In deze context ga ik daar niet meer op in.

In de werkwoordelijke eindgroep is zowel bij EDD als in de hedendaagse Hollandse volkstaal²⁴ maar één volgorde courant aanwezig: <(dat ze) [*heeft/*

---

spreekt voor zich dat een zo beperkt materiaal geen interessante basis is voor verdere bespreking.

²² De weergave van twee theoretisch potentiële volgordes is hier helemaal contra-intuïtief: de volgordes <*is geworden / geworden is gedaan*> zijn niet interpreteerbaar.

²³ EDD gebruikt 7 keer volgorde (i), 3 keer een van de twee genoemd onder (ii).

²⁴ Cf. hiervoor o.a. kaart a op p. 20 van SAND II (*had kunnen roepen*). Een belangrijk gegeven in de context van dit hele verhaal is dat bij *is gaan zwemmen* (kaart a op p. 18, wel behoorlijk wat attestaties voor de volgorde met 2-3-1 (*gaan zwemmen is*) voorkomen. Werkwoordelijke eindgroepen van dit type zijn in dit onderzoek niet mee in beeld gebracht; ik kan dan ook op het belang van deze waarneming op deze plek niet ingaan.

hebben – zal/zullen] moeten komen>. Wat de metrische structuren betreft zijn eindgroepen met een eenlettergrepige eerste hulpwerkwoord-vorm en een tweelettergrepig hoofdwerkwoord regelmatig jambisch, die met tweelettergrepig hoogste hulpwerkwoord regelmatig trocheïsch. Als het hoogste hulpwerkwoord naar achteren verplaatst wordt²⁵ is het resultaat in deze bijzonder frequente constellatie altijd regelmatig trocheïsch. Maar ‘winst’ t.o.v. de hier voorgestelde basisstructuur is er dus nooit.

Zulke *winst* is in sommige verbindingen wel mogelijk als het hoofdwerkwoord meer dan twee lettergrepen bevat (b.v. *rekenen, ontvangen, integreren*) of als er een geïntegreerde constituent in het patroon wordt opgenomen,²⁶ maar ook in zulke constellaties is vooropplaatsing van het hoogste hulpwerkwoord op gebied van de metrieuk vaak succesvoller dan het potentiële alternatief. Het verzamelde materiaal uit *Max Havelaar* levert het volgende beeld op (64 werkwoordelijke eindgroepen):

- 28 keer is er bij de gepresenteerde volgorde een regelmatig jambisch patroon; zou men de hoogste hulpwerkwoord achteraan plaatsen, dan zou er maar 13 keer zo’n patroon ontstaan (in 8 gevallen leveren beide volgordes het preferentiële patroon op, in 31 geen van beide).
- 24 keer levert de gekozen volgorde een beter metrisch patroon op dan het alternatief; keuze voor dat laatste zou niet meer dan 7 keer een verbetering betekenen.
- In 32 gevallen levert zowel de gerealiseerde volgorde als het alternatief hetzelfde resultaat op (allebei perfect, allebei met één enkele afwijking, of allebei defectief). Ook daarbij kiest de auteur consequent voor de volgorde met het hoogste hulpwerkwoord vooraan.

Het geheel van feiten wijst er sterk op dat het Hollands van de negentiende eeuw in dit type constructies één enkele realisatie kende, en dat die volgorde meestal tot een ‘goed’ metrisch patroon leidde. Bij de 64 eindgroepen zijn er hooguit 7 waarin het metrische patroon niet optimaal was, en bovendien het alternatief een verbetering gebracht zou hebben. Die volgorde (b.v. *(dat ze) het moeten doen heeft / hebben*) komt wel degelijk in Nederlandse dialecten voor, maar het gebruik daarvan lijkt beperkt tot het zuidelijke deel van het

---

²⁵ Dat is zeker bij *hebben / zijn* als hoogste ww. mogelijk in een aantal hedendaagse zuidelijke dialecten, ook marginaal in Nederland cf. Stroop (1970, kaart 8).

²⁶ Voorbeelden zijn resp. ... *dat zeer weinigen ... hebben kunnen aan zoo zwaren eisch beantwoorden* (p. 280) en : ... *wanneer men van dezelfde hulpmiddelen had kunnen gebruik maken* (p. 292)

taalgebied.²⁷ Maar noch voor EDD, noch voor zijn directe (Hollandse) taalgenoten van dezelfde tijd of later is dat aanleiding geweest om voor verandering te opteren. Misschien kunnen wij dat zo interpreteren dat althans in Holland mogelijke alternatieven die heel zelden voor een goed metrisch patroon zorgden, al voor de 19de eeuw zijn opgegeven.

3.2. WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN MET MODAAL HULPWERKWOORD + *HEBBEN / ZIJN / WORDEN*

In totaal heb ik in de roman 135 drieledige werkwoordelijke eindgroepen aangetroffen met als hoogste hulpwerkwoord een modaal element, en als tweede-in-rang een werkwoord dat een <VD> als complement eist. Voorbeelden zijn:

- (5) ... dat hy die zoo nauwkeurig en scherp het recht van een ander ...
zou hebben nagespoord en verdedigd, ... (p. 126)
- (6) ... tot den nieuwen adsistent-resident, als die *zou aangekomen zijn*
te Rangkas-Betoeng (p. 88)
- (7) ... dat hy *geslaagd zou zijn* “de interessante wees” in ’t bezit te
stellen van het vermogen dat haar behoorde (p. 126)

In deze constellatie worden in *Max Havelaar* dus drie volgordes gerealiseerd: beide hulpwerkwoorden voor het hoofdwkwoord, zoals in (5) (verder: mogelijkheid i) – het hoogste hulpwerkwoord voor, het andere achter het hoofdwkwoord, zoals in (6) (mogelijkheid ii) – beide hulpwerkwoorden achteraan (in de ‘logische’ volgorde met het hoogste hulpwerkwoord weer vooraan) zoals in (7) (mogelijkheid iii). De tweede mogelijkheid is de meest courante (88 maal geattesteerd); de eerste vinden wij 29 maal, de derde 18 keer.

Dit is een bijzonder interessant gegeven. De huidige standaardtaal op Hollandse basis heeft de volgorde die EDD’s voorkeur wegdroeg, verbannen: uit het normale taalgebruik van Hollanders en van degenen die in hun spoor

---

²⁷ Die mogelijkheid is trouwens beperkt tot de werkwoordelijke eindgroepen met als hoogste hulpwerkwoord *hebben / zijn*. Met een modaal hoogste hulpwerkwoord komt de volgorde naar mijn weten nergens voor (* dat ze moeten komen zal / zullen). Dit kan als een supplementaire indicatie gelden dat modale hulpwerkwoorden echt wel de plaats voor hun complement ambiëerden.

volgen, is het (zo goed?) als volledig verdwenen.²⁸ Ik verwijs hier naar Stroop (1970: kaart 8): alleen in het uiterste zuiden worden nog constructies als (*dat ze*) *zal / zullen gekomen zijn* genoteerd in het spontaan gesproken dialectmateriaal waar Stroop zich op baseerde: Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands Limburg; in Noord-Brabant zijn nauwelijks attestaties gevonden. Ook het schriftelijk opgevraagde materiaal van de SAND levert voor de Zuid-Hollandse volkstaal geen attestaties op (wel b.v. nog in Noord-Holland en Utrecht, cf. SAND II, p.17, kaart b, voor *moet hebben gemaakt*). Hier is dus wel een vernieuwing op gang gekomen, en een interessante vraag is dus of (en eventueel hoe) dat dan wel te verklaren is. In wat volgt zet ik een paar waarnemingen in verband met de gerealiseerde metrische patronen op een rij.

- De meest succesvolle volgordes (in metrisch opzicht) zijn die met de twee hulpwerkwoorden bij elkaar (i en iii). Staan die tezamen achteraan (18 gevallen, b.v. (*dat ze*) *gewerkt kan / kunnen hebben*), dan levert dat tienmaal een beter metrisch resultaat op dan het alternatief; in vier gevallen krijgen we het omgekeerde, ook viermaal zou het resultaat van een van de alternatieven gelijk zijn geweest. Staan de hulpwerkwoorden tezamen vooraan (29 gevallen, b.v. (*dat ze*) *kan / kunnen hebben gewerkt*), dan is het metrische resultaat zeven keer ‘beter’, zes keer minder goed; meestal (niet minder dan 16 keer) zou een van de alternatieve volgordes – bijna steeds die met de twee hulpwerkwoorden achteraan – even goed gescoord hebben.
- Komen de twee hulpwerkwoorden in gespreide slagorde voor (mogelijkheid ii, vb. 6), dan is het beeld in metrisch opzicht erg diffuus. Met 88 gevallen is dit type met voorsprong het best gerepresenteerde volgordetype. Maar tegelijk is het qua metrische structuur ook veruit de minst succesvolle keuze: abstraheren wij van de 14 voorkomens waar de gerealiseerde volgorde het net even goed doet als een of meer alternatieven, dan krijgen wij een grote meerderheid van ‘niet-optimale’ realisaties: dat zijn er namelijk 58; de 16 gevallen waar de gerealiseerde volgorde ook de beste score oplevert, zijn dus wel een erg bescheiden minderheid.

Een deterministische visie op de te verwachten evolutie ligt dus voor de hand, althans als aan de metrische structuur van werkwoordelijke eindgroepen een

---

²⁸ In gesproken (en geschreven) Belgisch Nederlands maakt die volgorde ook op dit ogenblik nog de grote meerderheid uit; het corpus Gesproken Nederlands levert de volgorde op in driekwart van de gevallen (cf. Stroop, 2009).

(mede) bepalende rol wordt toegekend. Het volgordepatroon dat bij EDD nog de absolute voorkeur genoot, presteert in metrisch opzicht zo ondermaats dat het in de anderhalve eeuw die sindsdien verlopen is, bijna vanzelf vervangen is door de patronen met de twee hulpwerkwoorden bij elkaar. Dat daarbij het patroon met de hulpwerkwoordcombinatie achteraan toch wel de voorkeur is gaan wegdragen, althans in natuurlijke spreektaal (cf. Stroop, 1970, kaart 8), stond in deze optiek ook al in de sterren geschreven. Die volgorde leverde toen (en levert natuurlijk nog steeds) de beste metrische patronen op.

Uiteraard passen hier weer restricties die direct aansluiten bij die in punt 2.2 in fine: eigenlijk gaan wij er zonder enige vorm van bewijs van uit dat EDD's Hollandse tijdgenoten zijn intuïties deelden; en bovendien had hier zeker iets anders dan de huidige toestand als resultaat van de evolutie kunnen verschijnen: de twee overblijvende volgordevarianten vormen nog steeds een luxe die niet door interne eigenschappen te verklaren is.

4. CONCLUSIE: WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN IN *MAX HAVELAAR* EN IN HET HEDENDAAGSE NEDERLANDS

Wezenlijke verschillen tussen het taalgebruik in Douwes Dekkers *Max Havelaar* en het hedendaagse geschreven en gesproken Nederlands op Hollandse basis zijn in het bovenstaande gesignaleerd en, wat het EDD-materiaal betreft, kwantitatief geëvalueerd voor (i) tweeledige eindgroepen met een modaal hulpwerkwoord + infinitief en (ii) driedledige eindgroepen met modaal hulpwerkwoord + {*hebben-words-zijn*} + voltooid deelwoord. In beide typen gaat het in de praktijk om een reductie van de keuzevrijheid die EDD nog had: in (i) blijft op dit ogenblik nog maar één mogelijke volgorde over (van de twee bij EDD), in (ii) nog maar twee (van de drie bij EDD). Ik leg er nog eens de volle nadruk op dat de de facto verdwenen volgorde in beide gevallen de metrisch minst interessante was: de verloren gegane volgorde vertoonde veel minder vaak dan de andere volgorde (of een van de andere) een regelmatig jambisch patroon.

Wordt daarmee conclusief aangetoond dat metrische structuren aan de basis gelegen hebben van de taalverandering? Natuurlijk niet.

Ten eerste is het mogelijk dat er nog andere, 'sterkere' factoren aan het werk zijn geweest. Het feit dat die nog niet wetenschappelijk ontrafeld zijn bewijst

helemaal niets. Uiteraard bewijst dat ook niet dat het gesuggereerde verband (helemaal) uit de lucht gegrepen is.

Veel ‘moeilijker’ ligt het volgende punt: EDD is als duidelijk taalbewust individu een belangrijk referentiepunt in de negentiende-eeuwse Nederlandse taalgemeenschap, dat valt niet te ontkennen; maar hij was zeker niet de enige. De plausibiliteit van het verband tussen het metrum en de neiging tot taalverandering hangt in heel sterke mate af van wat tijdgenoten uit dezelfde sfeer (Hollands dus en voortrekker in het *culturele* leven) als intuïties hadden, en zeker ook van hoe hun minder literair geëngageerde tijdgenoten (kroniekschrijvers, krantenmedewerkers, enz.) met die tendensen omgingen. Over die imponderabilia weten wij op dit ogenblik niets. Wat uit het boven gepresenteerde onderzoek wel blijkt is, dat metrische structuren bij EDD een medebepalende rol speelden in de oppervlakkige bouw van de werkwoordelijke eindgroep, en dat de preferenties die daarbij gebleken zijn de latere evoluties (mede) zouden hebben kunnen bepalen.

Literatuurlijst

- ANS². W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2 delen. Groningen: Martinus Nijhoff / Deurne: Wolters Plantyn.
- Coussé, Evie (2003). ‘Woordvolgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin’. *Taal en Tongval*, 55: 138-156.
- Coussé, Evie (2008). *Motivaties voor volgordevariatie. Een diachrone studie van werkwoordsvolgorde in het Nederlands*. Niet gepubliceerd proefschrift. Universiteit Gent.
- De Schutter, Georges (1964): ‘De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands’. *Studia Germanica Gandensia*, VI: 45-84.
- De Schutter, Georges (1976). ‘De bouw van de Nederlandse zin. Beschrijving en voorstel tot beregeling’. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*: 165-282.
- De Schutter, Georges (1995). ‘Extrapositie in het Middelnederlands. Proza- en rijmteksten als informatiebron voor syntactisch onderzoek’. *Taal en Tongval*, 47: 195-204.
- De Schutter, Georges (1996). ‘De volgorde in de werkwoordelijke eindgroep met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal’. *Nederlandse taalkunde*, 1: 207-220.
- De Schutter, Georges (2012). ‘De werkwoordelijke eindgroep en nog steeds geen einde?’. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 122: 1-38.

- De Sutter, Geert** (2005). *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen*. Proefschrift. Katholieke Universiteit Leuven.
- Duinhoven, A.M.** (1997). *Middel nederlandse syntaxis synchroon en diachroon. 2: De werkwoordgroep*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Duinhoven, A.M.** (1998). 'Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep'. *Nederlandse Taalkunde*, 3: 96-119.
- Koelmans, L.** (1965). 'Iets over de woordorde bij samengestelde predikaten in het Nederlands'. *De Nieuwe Taalgids*, 58: 156-165.
- Multatuli** (1932). *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. N.V. Mij. tot verspr. Van goede en goedkope lectuur. Amsterdam. 14de druk.
- SAND II.** Sj. Barbiers e.a.: *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, deel II. Amsterdam University Press.
- Stroop, Jan** (1970). 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen'. *Taal en Tongval*, 22: 128-147. Ook opgenomen in *Jan Stroop: Nederlands Dialectonderzoek. Artikelen uit de periode 1927-1982*. Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten, p. 247-265.
- Stroop, Jan** (2009). 'Twee- en meerledige werkwoordsgroepen in gesproken Nederlands'. In *Fons Verborum. Feestbundel voor prof. Dr. A.M.F.J. (Fons) Moerdijk, aangeboden door vrienden en collega's bij zijn afscheid van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie* (red. Egbert Beijk e.a.), Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie / Amsterdam: Gopher BV, p. 459-469.
- Vanacker, V. Frits** (1970). 'Een paar punten uit een vergelijkend syntaxisonderzoek van enkele Zuidnederlandse dialecten'. In: *Zijn akker is de taal. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. K. Heeroma*. Den Haag: Bert Bakker, 1970, p. 291-303.